

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XVI—XVII

BELGRADE
1985—1986

<http://www.balcanica.rs>

Вања СТАНИШИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

БАЛКАНИЗМИ У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

Ослобађање балканских народа током XIX века од вишевековног ћутања врло рано је привукло пажњу европске науке мноштвом очигледних подударности међу неким од њихових језика (албанског, грчког, бугарског и румунског). Већ од појаве чланка Јернеја Копитара „Albanische, Walachische und Bulgarische Sprache“ у бечком часопису „Winter Literatur blätter“ (1826), интересовање за те језичке црте престала је да води само пука интуиција. Праве, чисто балканске елементе (које он назива „Kalupforme“, подразумевајући под тим морфосинтаксу) Копитар налази у албанском, „влашком“ и бугарском. Ти језички елементи су, по њему, један језички калуп, али са три различита материјала од којих је само један домаћи, аутохтони. Није тешко погодити: малопознати и загонетни албански језик, са силним наслагама балканског латинитета и словенским примесима, био је за Копитара „Kalupforme“.

Нову етапу у истраживањима балканских језика представља књига Кристијана Сандфелда *Linguistique balkanique. Problemes et résultats*, Paris 1930 (прво издање 1926. на данском), од које и потиче појам „балканска лингвистика“. Списак заједничких црта и структурних подударности језика балканског ареала ту је први пут разрађен на широком плану културноисторијских међуодноса балканских народа у периоду њихове дуготрајне вишејезичности. Тежиште интересовања било је усмерено ка општим граматичким особеностима, балканизмима, које су овим језицима давале „карактер јединства“.¹

Ове Сандфелдове идеје условиле су појаву теорије „језичкој савеза“, коју је на I међународном лингвистичком конгресу у Хагу, 1928, формулисао Н. С. Трубецкој („Групе језика које показују велику сличност

¹ К. Sandfeld, *Linguistique balkanique*, 15.; А. В. Десницкая, *О современной теории балканистических исследований*, 4, Проблемы синтаксиса языков балканского ареала, АН СССР, „Наука“, Ленинград 1979.

у синтакси, сходност у основним елементима морфологије, и велику подударност у области културне лексике — али без икаквих системских звучних истоветности, без истоветности у гласовној страни морфолошких елемената и без икаквих општости у елементарној лексици“). Тако је основан појам „балканског језичког савеза“ — БЈС, који је отворио ново поглавље у балканској лингвистици, бурно по споровима око њега и значајно по остварењима која су их пратила.

Главни задатак који је следио после установљења појма БЈС био је у томе да се утврди који све језици припадају том кругу и какве су њихове специфичне особености. Велики допринос у том смислу дала је књига Х. В. Шалера *Балкански језици* (*Die Balkansprachen*, 1979) у којој је извршено разграничење појмова „балкански језици“ (*Balkansprachen*) и „језици Балкана“ (*Sprachen des Balkans*). „Балкански језици“ су они који садрже примарне одлике балканских језика — балканизме (албански, македонски, бугарски, румунски). „Језици Балкана“, који се налазе на периферији језичког савеза, имају само појединачне балканизме (новогрчки и српскохрватски). Сходна класификација извршена је и у односу на дијалекте. Благодарем томе, српски југоисточни дијалекти ушли су међу „балканске језике“.²

Шалер, као и многи пре њега, издваја ове „примарне балканизме“: 1) подударност вокалских система који се у свим балканским језицима састоје од пет самогласника (а, е, и, о, у), без фонолошких разлика у количини и степену отворености, као и редуковани вокал-полугласник у албанском (ë), бугарском (ъ) и румунском (ă); 2) постпозитивни члан: алб. *buggi*, рум. *otul*, мак. човекот, буг. човекът; 3) један облик за генитив-датив (аналитичка деклинација); 4) аналитички начин поређења придева: грч. *πιδς καλδς* алб. *më i mirë*, буг. -мак. по-добър/добар, рум. *mai bun*; 5) образовање бројева од 11 до 19 по типу *единъ на десџте*; 6) удвајање заменичког објекта: грч. *ἐμѐνα με εἶπεν ἐκεῖνος*, алб. *tiua më thanë ai*, мак. (мене) ми рече тој, буг. на мен ми рече тои, рум. *mie mi-a spus ei*; 7) замена инфинитива конструкцијом „да + презент“: „дај ми пити“ — ск. дај ми да пијем, алб. *më jër të pî*, грч. *δδς μοῦ νὰ πῖω* мак. дај ми да пијам, буг. дај ми да пия, рум. *dă mi să beau*; 8) аналитичко образовање будућег времена помоћу глагола „хтети“; 9) мноштво истих модела у грађењу реченица.³ Овај списак балканизма, који је прикупљан током XIX и коначно утврђен почетком XX века, данас, међутим, отвара много проблема. Један број тих црта није чак ни општебалкански; друге, опет, имају и језици који нису типично балкански; трећи број црта захвата географски много већу површину него што је Балкан (нпр. удвајање заменичког објекта имају сви романски језици), а у неким случајевима има више изузетака него подударности. И сама дефиниција балканизма мењала се и употпуњавала од аутора до аутора (нпр. под балканизмом један од нових аутора, Б. Попов, подразумева сваку подударност међу балканским језицима, која није уопштена у сло-

² А. В. Деснишкая, *О современной шеории балканских језичких иссл.*, 5.

³ А. В. Деснишкая, *нав. гело*, 9; R. Simeon; *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, М. Н. 1969.

венским и романским језицима ван Балкана, ЈФ XL, стр. 28). Због свега тога је и сам појам БЈС, створен на основу постојања балканизама, готово довођен у питање. Осим њега, данас се употребљава и назив „језици балканског ареала“.

Један од највећих проблема настао је у тумачењу порекла балканизама. Његово решавање протичало је кроз више фаза. Најранији проучаваоци балканских језика (Ј. Копитар, Ф. Миклошић, Г. Вајганд) видели су у њима утицај старобалканског супстрата. Други су их тумачили утицајем балкано-романског латинитета (Ф. Боп, Г. Мејер, Н. Јокл). К. Сандфелд, опет, променио је смер тумачења својом „грчком“ теоријом. Већина лингвиста данас укључује ту и претпоставку о балканизмима као новообразовањима, насталим у историјском процесу језичке мешавине: сваки пут је реч о упрошћавању језичке структуре ради лакше комуникације. На крају, није искључено да за поједине од тих особина важе и управо нека од поменутих објашњења.⁴

Призренско-џимочки говори српскохрватскога језика, који се зову још и *шойски* или *џорлачки*, представљају засебну дијалекатску групу у оквиру штокавских говора. Одвојивши се од остале масе штокавских говора, почетком XIII века, преживели су самосталан историјски развитак и стекли знатан број особина непознатих осталим говорима.⁵ Док се у неким цртама, превасходно у фонетици, показују као архаични део штокавског дијалекта (углавном чувају -д-, -л, полугласник реда *ђ*, већином и шток. *ћ*, *ђ*), дотле се у морфологији и синтакси највише разликују од других говора. Три главне особине, које наводи др А. Пецо у свом универзитетском уџбенику: *ишчезавање квалитативно-квантитативних особина акценција, губљење њадежа, и уиошреба члана*⁶, издвајају их од свих осталих говора сј. По њима су они типичан представник БЈС.

Овим особинама могле би да се прикључе још неке, које допуњавају слику о положају ових говора међу балканским језицима. Додајмо им макар две.

I Од изузетног је значаја чињеница да, од целог штокавског подручја, само ови говори, заједно са источноцрногорском зоном, знају за полугласник. Они се управо граниче са језицима у којима полугласник постоји. Језички билингвизам и живот у вековном додиру, лако је могао да утиче на очување старог полугласника код српског живља. Карактеристичан је пример полугласника *e^a<ъ, ь* у говору Мрковића (*дѣ^aн, вѣ^aзде, дѣ^aшт/дѣ^aжда, мѣ^aгла, Скѣ^aде^aр* — према а у другим источноцрногорским крајевима), који су нарочито од времена преласка у ислам одржавали најживље везе са албанским становништвом.⁷ Исто је и у јужној Метохији, где је полугласник такође реда *e* (= алб. *ë*). У старом и данас већ изумрлом говору ђаковачких Срба, поред домаћих речи типа *дѣ^aньс, дѣ^aносе, лѣ^aсно, лѣ^aк, тѣ^aньк* . . . полугласник постоји и у турским позајмицама као *азгњњѣк* (пустахилук — тур. *azgunluk*),

⁴ П. Ивић, *Књижевни и народни језик код Срба*, Историја српског народа, II, СКЗ, 1982.

⁵ А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, СДЗБ I, 1905, LXXXIV.

⁶ Dr A. Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, НК, Beograd 1981, 21.

⁷ Л. Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, СДЗБ XVIII, 1969, 7.

арамияџк (пљачкање — тур. *hagamilyk*), бакаџк (бакалук — тур. *bakallyk*).⁸ Полугласник на овом месту, ма колико да представља континуант турских суф. *-lyk, -lik*, пре свега је сачуван захваљујући вековном албанском језичком окружењу (упор. алб. *azgën* „неустрашив“, *bakallëk, beqarllëk*).

Полугласник призренског краја са својом артикулацијом *ъ*, *ь*^а или *а*⁹ у корену речи (*въ'зда'н*, *дъ'наске*), аналоган је стању у неким зонама македонског Полога. Врло је карактеристичан доњеполошки изговор старог *ъ*, који Селџишев¹⁰ бележи као *ъ(ă)* у корену речи: *дъ'нъска*, *це'удън* (цели дан), према, за македонске говоре, очекиваном рефлексу *е*, у суфиксу: *ве'лигден*, *пе'тровден*, *до'бър-ден*.

И на крају, полугласник реда *ă* основна је замена старих *ъ*, *ь* у тимочко-лужничким „ч, ц“ говорима. Његову артикулацију проф. Белић бележи као *ъ^а/ъ^а* (*съ'кри'ја*, *съ'сече'*, — *съ'гна*, *съ'кри*),¹¹ док су артикулације *ъ^е/ъ^е* и *ъ^о/ъ^о* само његове позиционе варијанте (*въ'здан*, *въ'ешке*, *дъ'шти*, *бъ'чве*, *осебъ'л*, *до'бъ'р*, *съ'н*, *такъ'в*). Као што је познато, ова особина сливања оба полугласника у један, карактеристична је и за суседне, западнобугарске говоре са којима источносрбијански говори образую једну целину. На основу свега реченог, јасно се види да говори југоисточне Србије и Црне Горе, са несумњиво својим историјским полугласником, овом цртом припадају БЈС, или другим речима, полугласник у овим говорима, колико год да је српскохрватска, штокавска особина, исто толико је и балканизам у схј.

II Призренско-тимочки говори имају и једну специфичну црту, која нема шири балканолошки значај, али им даје упечатљив балканословенски изглед. У уводу своје књиге *Савремени српскохрватски језик*, М. Стевановић каже: „представнике ових говора, не само тимочко-лужничког већ и призренско-јужноморавског, лако ћемо препознати и по енклитичким заменичким облицима датива-акузатива“.¹² У тим облицима личних заменица услед губљења гласа *х* развијао се, на целом штокавском простору, протетични несложни звук *ј* (*ј*). Тако је ове облике писао и Вук Караџић све до увођења слова *х* у свој правопис (нпр. из „Данице“: Но Гушанац ји надвлада, Много ји има паша и везира).¹³ Међутим, у том положају, знатно чешће него *ј*, у призренско-тимочким говорима се чује *ј̄*, које ту није могло да настане гласовним путем. У овим говорима енклитички облик личне заменице за 3л. једине дат.-ак. женског рода је *ју*, а ген.-дат.-ак. множине свих лица гласи *ју*: *сьм гу* (=је) *видеа*, да *гу* (=јој) *да'м*, *ка'мен* *ги* (=им) у *вуста*, *сво* *ги* (=их) *дѣцу*,¹⁴ да *ги* *ка'жујем*, *ће* *ги* *по'части*.¹⁵ У тимочко-лужничком ове се форме палатализују: има *ђи* по *Не'готин*, *ни'је* *смо* *им* *ђи* *дали*.¹⁶

⁸ М. Стевановић, *Ваковачки говор*, САН, 1950, 36.

⁹ М. Павловић, *Говор Срејечке Жује*, СДЗВ VIII, 51.

¹⁰ А. М. Селищев, *Полог и его болгарское население*, Наука и изкуство, София 1981, 300.

¹¹ А. Белић, *Дијалекти* 87.

¹² М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик* I, НК, Београд 1981, 12.

¹³ М. Стевановић, *Ваковачки говор*, 53.

¹⁴ М. Стевановић, *Ишо*, 53.

¹⁵ М. Павловић, *Говор Срејечке Жује*, 173.

¹⁶ Љ. Ђирић, *Говор Лужнице*, СДЗВ ХХIХ, 1983, 73.

Порекло облика *iu* проф. Белић објашњава утицајем акузатива једине мушког рода: пошто је у том падежу према акцентованом *нега* енклитички облик био *га* и у множини је почело да се употребљава *ги* (*х*) уместо *и* (*х*), па се пренело и на женски род: *ње* и (*х*) — *ги* (*х*): *ње* у — *гу*.¹⁷

Исти овакав развитак имају и бугарски и македонски језик. У оба језика су старе форме за акузатив једине биле и за мушки род, и за средњи род и *ѿ* за женски род. Врло рано ишчезавају акузативне форме за мушки и средњи род. Оне бивају замењене генитивом једине *иго*, скраћено касније у *го* (=сх. *га*). На исти начин су и форме акузатива множине *ѿ* (м. р.) и *ѿ* (ср. р.) доста рано биле замењене формом за ген. множине *иѿ*. Под утицајем ак. јед. *го* (суштински ген. *ј*.) и оне почињу да гласе *ги* *х*, потом *ги* (=сх. *их*).¹⁸

Како тумачити *ги* на ширем дијалекатском плану? Утицајем бугарског и македонског на јужносрбијанске говоре (јер би њихов рефлекс био само „Вуково“ *ји* које се појединачно и чује у приз. -тимочком — упор. *ђаковачко са'ки ји завидјује*)¹⁹? Управо јужносрбијанско *ју* оповргава искључивост такве претпоставке. За њега не зна бугарски језик. За северномакедонски (Скопска Црна Гора, Полог), Селишчев је забележио да је то „индодиалектички вариант перешедшиј от говорор за пределима Полога, на севере и северозападе, свойственый говорам Призренског края“.²⁰ Њега су усвајала лица која опште с представницима становништва иза Шар-планине. Ако се узме у обзир старија форма из које су се развили рефлеси у овим језицима, види се следеће. Акузатив једине женског рода *иѿ*: 1) македонски: у западној Македонији чувају се оба дела *је* и *ја* (<*ѿ*) — је испред глагола (*је* видов), а *ја* после глагола (видов *ја*); књижевно је само *ја*;²¹ 2) бугарски: само *ја* (<*ѿ*), чита се (*ѿ*) сходно рефлексу *ѿ* <*ѿ*²²; 3) сх.: *нако* је у штокавским говорима, нарочито оним новијег типа, уопштено *је*, овај рефлекс није карактеристичан за јужносрбијански; основни облик је ту *ју* (<*ѿ*, сходно рефлексу у <*ѿ*; то важи и за велики део косовско-ресавских говора). Међутим, тај рефлекс је у јужносрбијанском много ређи од поменутог *ју* (\cong *ѿ*). Само јужносрбијански говори знају за толики утицај облика заменице *га*. Тим обликом ови говори показују не само да су типичан припадник балкано-словенског дијалектичког ареала него и да сами даље развијају започете језичке процесе образујући особену говорну физиономију. Пошто је реч о утицају мушког рода, овај облик може да добије и значење мушког рода: *сња гу* би'ла *жива* према *секр'ва* су *ста'ра* *мљдо* (*ж. р.*), али је ипак много чешће: *ка'ж'и му*, *ја' му* *не'сѿм кри'в*.²³

Што се тиче *акузатива* заменичког облика *гу/ју* у служби *гајива*, он се подудара са функцијом широко распрострањеног енклитичког об-

17 А. Белић, *Дијалекти* 412, цит. према М. Стевановићу, *Ђаковачки јовор*, 54.

18 К. Мирчев, *Историјска грамајика на бѣларскиј език*, Софија, стр. 184.

19 Стевановић, *нав. дело*, стр. 112.

20 А. М. Селишчев, *Полој* ... 314.

21 Б. Конески, *Историја на македонскиој јазик*, Скопје 1965, 12.

22 К. Мирчев, *Историјска грамајика на бѣларскиј език*, Ссфија 184.

23 М. Стевановић, *Ђаковачки јовор*, 112.

лика датива 1. и 2. л. множине *ни*, *ви* (књиж. *нам*, *вам*), који је по преклу стари *акузативне* *нѣ*, *вѣ*. Овај синкретизам датива и акузатива имао је и синтаксичке претпоставке. Познато је да уз неке глаголе као *йомоћи*, *савейшовати* објекат стоји и у дативу и у акузативу. Тако се у говорима са овом особиним употребљавало напоредо *йомоћи јој* и *йомоћи ју*²⁴ (што данас потврђују косовско-ресавски и источноцрногорски говори у којима је тај паралелизам још веома жив). Такође је познато да енклитички облици датива (старог акузатива) *ни*, *ви* (типа: он ни даје, ја ви кажем) представљају једну од таквих специфичних изоглоса, које, по речима П. Ивића, чак предвајају јужнословенску језичку област на два дела од којих један досеже до Црног и Јеђејског мора,²⁵ обухватајући, поред призренско-тимочких, све косовско-ресавске и зетско-новопазарске говоре.

За *схј*. ово је балканска појава, јер представља одлику његових крајњих источних и балканских дијалеката, а повезује их, осим с бугарским и македонским, и са албанским и румунским језиком, у којима су енклитички облици за 1. и 2. л. датива и акузатива такође исти: алб. *па*, *ју*; рум. *пе/ни*, *вѣ/ви*.

III Три основне особине југоисточних српских говора, које су већ биле поменуте као главни балканизми у њима: један експираторни акценат, аналитичка деklinација и члан, веома се разликују како по својој распрострањености, тако и по значају који имају у овим говорима и шире, на српскохрватском језичком тлу.

1. *Члан*. Иако једна од најтипичнијих црта БЈС, члан у овим српским дијалектима има најмању снагу једног балканизма. Као што је познато, сачуван је данас једино у тимочко-лужничкој зони, Заплању и Призренској Гори. Призренско-јужноморавски говори не знају за ту категорију, али је она вероватно била некада и њихова особина.²⁶ Имајући у виду периферност и локализованост ове појаве, као и самих дијалеката у којима још постоји, изгледа да у скорој будућности српскохрватски језик неће знати за тај балканизам.

Сачувани члан, у овим говорима, је тројног типа: *-т*, *-та*, *-то*; *-в*, *-ва*, *-во*; *-н*, *-на*, *-но* и заједно са македонским језиком и оним бугарским говорима који чувају овакав члан улази у ред најархаичнијих балканско-словенских дијалекатских зона. Тројни члан се јавља из тенденције ка функционалном уопштавању показних заменица. Такав процес показују још ст. словенски споменици са употребом заменица *тѣ*, *сѣ*, *оѣ*, *онѣ*. Примери с њиховом постпозитивном употребом, као *стоудѣницѣсь* (Асеман, јев., стр. 37) указују на велику старост ове појаве у Добрејшовом четворјеванђељу, из XIII в., већ *стоудѣницѣсь* (Јов. 4. 12) са *-о-* из склопа *-цѣсь* који може да се објасни само као члан *-ос* (*-ѣс*) пренесен из тврдих основа.²⁷ Сасвим је јасно да ту не може да буде говора о некој пребрзој

²⁴ М. Стевановић, *исѣо*, 112.

²⁵ П. Ивић: *Дијалектологија српскохрватског језика*, МС, 1956, 64.

²⁶ А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, 443.

²⁷ И. Гълъбов, *Проблеми за членов бѣларски и румѣнски език*, БАН, София 1962.

еволуцији. Ови примери из старословенског захтевају сагледавање различитих фаза и поступних етапа у преображају показне заменице, у позицији, у члан. Имајући у виду да је реч о преводима с грчког, који је могао да утиче на специјалну употребу пок. заменице типа *равъ тъ*, у првој фази још не може да се говори о правом члану (нпр. *равъ тъ* као „град овај“). Међутим, у другој фази, када се *тъ* не осећа више као самостална реч него постаје суфикс *-ѣт* (*равѣтъ*) као у примеру *злѣишѣтъ равъ < злѣи тъ равъ* из Добрејшовог четворојеванђеља (Мат. 24, 48), већ може да се говори о једном новом развиту који је специфично балкански.²⁸ Разуме се, исто тако треба имати у виду и дијалекатску основу преписивача, као и синтаксичку природу члана у балканскословенским језицима (у грчком је само препозитиван, у албанском и румунском и пре- и постпозитиван, а у балканскословенском само постпозитиван).

За све говоре са тројним чланом карактеристична је превласт члана *-т*. Он се показао као најживља показна морфема и у многим словенским језицима. Показна заменица *тъ* носила је најопштије значење, независно од просторствене удаљености и одређеног предмета, на супрот много одређенијим формама *гъ* (*овъ*) и *онъ*.²⁹ Управо ту особину заменице *ш-*, њену већу продуктивност у обликовању члана, бележи и проф. Белић у Заплању и Тимоку: заменице *ов-* и *он-* чувају веће показно значење. Док дете’то, поред обичног значења *das Kind*, може да значи и тој дете’, *dieses Kind*, дотле дете’во и дете’но значе увек: ово’ј дете’ и оно’ј дете’.³⁰

2. *Експираѿорни акценат*. Овакав акценат, у неком смислу, представља балканизам само са становишта *схј.*, пошто такав акценат није сведен само на балканске језике. Међутим, како је тонски акценат једна од најизразитијих особености, *схј.*, то је његова замена једноакцентским системом највише допринела да се југоисточни српски говори ставе у посебну дијалекатску категорију.

За разлику од члана, ова несрпскохрватска особина се добро чува у свим призренско-тимочким говорима. У неким најјужнијим зонама акценат је, по македонском принципу, везан за трећи слог од краја речи. Према призренском: старе’ја, кривди’на, бе’ли мецеди’ји, ћесатли’ја, у Сретечкој Жупи је: кри’вдина, меце’дија, на’вива, о’старев, пра’шала...³¹ Постоје и смешане говорне зоне у којима се због досељеника из области западно од торлачке зоне, поред експираторног, чује и краткосилазни акценат (углавном тамо где му је по пореклу и било место) — нпр. у Ђаковици: Бо’к, бр’к, ве’к, вра’т, ву’к, г’ја’с, ду’ш’а, стре’ја... према: ко’њ, кр’с, л’џ, п’п, ра’т, смрт, ч’с, здрав’.³² Далеко интересантије јесте питање утицаја овог акценатског система на оне *сх.* говоре који не припадају означеној зони. Очигледан пример за то јесте Мрковић у Црној

²⁸ J. Kurz, Quelques observations d'ordre méthodologique sur les recherches concernant les balkanisms en vieux-slave, les Etudes balkaniques tchecoslovaques, P. 19, Pr. 1967.

²⁹ Б. В. Бояджиева, Към въпроса за изчезването на тричлена показателна система в български език, Славистичен сборник, БАН, София 1963, 129.

³⁰ А. Белић, Дијалектии источне и јужне Србије, 444.

³¹ М. Павловић, Говор Срејечке Жупе, 145.

³² М. Стевановић, Ђаковачки јовор, 89.

Гори. Стари двоакцентски систем зетско-новопазарског типа, у овом говору претвара се у једноакцентски и то прелазом $"> \wedge$: данас су веома чести дублети као бѣ^ачве — бѣ^чвѣ, де^анѣ^с — де^нѣ^с, дѣ^ашт — дѣ^{шт}, бра̂те — бра̂те . . . док у при реима уф^аотиш, ба̂нок („бадња̂к“) и љдш постоји само овакав акценат.³³ Наравно, скраћене су и све неакцентоване дужине, као у призренско-тимочком. Ако се узму у обзир и неке друге особености мрковићког дијалекта, као поменути полугласник е^а, лабијализација вокала, нарочито а (а^о), веларно л (љ) и отврдњавање љ (л'), појаве познате и другим источним црногорским зонама (Зета, Љешкопоље, Кучи),³⁴ као и умекшавање сугласника ш — ж, ч — ц и прелаз неакцентованог о > а — „акање“, види се да се овај говор у великој мери подудара с призренско-тимочким говорима, а нарочито са косовско-метохијском зоном у оним цртама које су резултат албанско-српског билингвизма (упор. из околине Пећи: прелаз л > љ у свим положајима сем испред и, е — љук, мјад; љ > л' — неде̂л'а; умекшање ш, ж, ч, ц повезано с неразликовањем ч/ћ; ц/ћ — ућинѣли, пѣнѣер; а такође и отварање ненаглашеног о — палавѣна, Црнагѡрац.³⁵

Ширење употребе дугосилазног акцента (\wedge) на вачун осталих акцентата захвата и староштокавске говоре у Северној Метохији и на Косову. Разлог је врло разумљив: такав акценат по свом акустичком звуку близак је албанском „дугом“ акценту, који се изговара у највећем броју вишеслојних речи (упор. нпр. búkě, Lóřě, dárdhě, thíkě, kalá према māl, hān, dāsh, dērr, sjār . . .)³⁶. Поред већ поменутог прелаза $"> \wedge$ (дѣвера, неде̂ља, жѣто, ко̂љико, ћѣтири . . .), веома је карактеристична замена $'> \wedge$: гувно, дана, стѣна, рѣка, гла̂ва, одива . . .³⁷ добро позната и староцрногорским говорима³⁸ (зетски тип). Свакако најинтересантнија је појава поистовећивања неакцентоване дужине са \wedge у севернометохијској зони: Берковићани, воденићара, десѣт годѣна.³⁹ Дужина се овде изједначила са широко распрострањеним парокситоним акцентом у албанском језику (други слог од краја речи: gēzīmi, punētōri, flāsim, flīni). На то упућују и примери из јужнометохијске, торчачке зоне, са акцентом на другом слогу од краја, који не може да се објасни ни фонетски ни морфолошки: опш'ти'на, пијани'ца, фамили'ја, Призрен'џ, Ђако'вка . . .⁴⁰ Осим тога, и зетско-новопазарска и косовско-ресавска зона имају једну изразиту особину: неосећање за краткоузлазни акценат ($\acute{}$). Процес одстрањивања старог краткосилазног акцента ($\acute{}$) са крајњих отворених слогова одавно је забележен у тим говорима и несумњиво представља једну од важних сх. одлика. Међутим, у овом случају се не добија никакав нови резултат. Нема осећања за ону квалитативну и квантитативну промену којом се одликују новоштокавски говори: жен̂ не постаје жѣна.

³³ Л. Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, 80.

³⁴ Л. Вујовић, *истио*, 89.

³⁵ П. Ивић, *Дијалектолоија српскохрватског језика*, 103.

³⁶ L. Mulaku — A. Kalmendi, *Gramatika egjuhës shqipe*, Prishtinë 1984, 35.

³⁷ Д. Барјактаревић, *Говор Срба у Метохији*, Приштина 1979, 146—150.

³⁸ М. Пешикан, *Староцрногорски говори*, СДЗб XV, 1965, 26.

³⁹ Д. Барјактаревић, *Говор Срба у Метохији*, 148.

⁴⁰ М. Стевановић, *Ђаковачки говор*, 94.

Унутар самих зетско-новопазарских и косовско-ресавских говора има и значајних акценатских разлика. Док зетско-новопазарски говори добро чувају све дужине (и предакценатске: *жѣѣ, свѣлѣ, рѣкѣ*, и послеакценатске: *пѣвѣ, кѣѣ, рѣкѣ, ѣдѣ* . . .), у косовско-ресавском нема послеакценатских дужина (*пѣвѣ, кѣѣ, рѣкѣ, кѣѣѣ*). Исто је и са преношењем акцента на проклитику. Ова стара прасловенска особина, коју данас, поред руског језика, добро чувају сх. новоштокавски говори, у косовско-ресавском више не постоји (према зет. новопазарском: *зѣ-тѣвѣ, нѣ-вѣдѣ, зѣ-вѣно, зѣ-кѣзѣ* . . .⁴¹ у кос. ресавском: *на рѣку, у вѣду, на нѣс, низа стѣну*; примери с преношењем су факултативног карактера и, обично, с променом значења — *ѣруке, нѣруке, ѣзнос*).⁴² Овакво разбијање сх. акценатског система, у сходним елементима, осећа се и у књижевном језику екавског изговора (Београд се налази на самој граници ове дијалектске зоне).

Да ли се поменуте акценатске промене могу довести у везу са балканизмима, то је питање које захтева много више простора. У сваком случају, косовско-ресавски говори својим изузетним положајем (на истоку се граниче с призренско-тимочком зоном, на северу с румунским језиком и на југу са албанским) дају повод за такву претпоставку.

3. *Аналитичка деklinација*. Једна од најупечатљивијих заједничких особина БЈС, и утолико не само балканска црта — јесте аналитизам. Неминован процес упрошћавања јез. система, полуострва био је веома интензиван. И поред тога што је на историјској равни овај процес *самостјалан за сваки језик* и, једновремено, *заједнички у резултатима*, на синхронном плану веома је различит. Док грчки, албански и пре свега румунски имају очигледне паралеле према романским и другим западно-европским језицима, у поједностављењу јез. структуре, дотле аналитизам у бугарском и македонском представља њихову највећу разлику у односу на друге словенске језике, који су баш по деklinацији најарханичнија језичка група у Европи. Управо из тог разлога, аналитичка деklinација је прави балканизам у словенским балканским језицима, више него у осталим. То се види и по степену аналитичности у балканским језицима. У албанском се чува чак четири падежа: у једнини, одређеног вида, разликују се *номинатив* (*Lisi* „храст“) управни објект — *акузатив* (*Lisin*), неуправни објект — остали падежи (*Lisit*) и у множини, неодређеног вида, *аблатив*, када је у функцији генитива (*Lisash*). У грчком се разликују три падежа: *номинатив*, *јенив*, *акузатив*. Најбоље се чувају у м. р. о-основа: у једнини — в. *φίλος*, „пријатељ“, г. *φίλου*, а. *φίλο(ν)* и у множ. — н. *φίλοι*, г. *φίλων*, а, *φίλους*. Румунски већ разликује само две форме — *номинатив-акузатив*: *casă* (кућа; кућу) и *јенив-gaiviv*: *case* (кућа; кући), па и оне не могу да се употребе без предлога. Бугарски и македонски су отишли најдаље — у њима постоји само један, општи падеж.

Функцију свих косих падежа, у словенским језицима југоисточног Балкана, преузео је акузатив с предлозима, који је постао *casus obliquus*

⁴¹ Б. Милетић, *Црмнички говор*, СДЗБ IX, 524.

⁴² Д. Јовић, *Трстенички говор*, СДЗБ XVII, 35.

generalis — општи зависни падеж. Процес ширења акузатива забележен је већ у споменицима XII—XIV века: ѡ̄ вѣстрѡ (Хлудов триод), ѡт конѣцѣ зѣман (Прашко јеванђеље), изъ адниѡ чашѡ (Тројанска повест) . . . Неоспоран услов оваквог развитка у македонском и бугарском јез. био је и рефлекс назала ѡ > мак. а, буг. ѡ, који је у именица â-основа довео до једначења А=И, а потом, и А=Н. Нпр. у изразу мак. се ѡѡѡурив вода „стадох (под) воду“, облик вода у ствари је стари инструментал водоѡ („под водом“) који се гласовним путем изједначио са акузативом водоѡ (упор. старосрпски инструм. водоѡ (vodoѡ) из водоѡ) а затим, прелазом ѡ > а, са номинативом.⁴³ Исти процес у бугарском језику показују његови источни говори, у којима општа форма именица â-основа као гора', коса', рѡка' гласи (горѡ', косѡ', рѡкѡ') и представља стари акузатив горѡ, косѡ, рѡкѡ.⁴⁴ Као што се види, позната редуција вокала а у бугарској дијалектологији врло често је, поред фонетских, имала и историјскоморфолошке разлоге.

Функција акузатива као општег падежа савршено добро се види и у призренско-тимочким говорима, у којима акуз. од имен. â-основа, због општесрпскохрватског прелаза ѡ > у, није могао да буде изједначен с номинативом: нпр. сѡ̄с сна'у, кѡ̄м грани'цу, проз водени'цу, без једну' годи'ну, до Ћупри'ју, врз во'ду . . .⁴⁵ Оваква употреба акузатива даје основну боју и целој косовско-ресавској и зетско-новопазарској зони. У косовско-ресавском: живѡ у Трстеник, купа се у реку, била код нѡки мѡмци, штѡ би сас тѡбе, био с мѡјега сѡна у рѡпство . . .⁴⁶ У источно-црногорском, уз предлоге у и на, искључиво иде акузатив: а у кућу ниј-имѡ ништа,⁴⁷ а пошто је пѡја ѡдмѡ настѡнѡ у јѡму страѡнѡ врѡска,⁴⁸ с'ѡѡсмо на Цетѡје, бѡше се ѡ-море удавѡ,⁴⁹ Његошев стих: „Надање се наше закопало на Косово у једну гробницу“ (*Горски вијенац*, 135). Овој последици претходило је губљење разлике у значењу кретања од мировања. Као што је познато, локатив је као једини искључиво препозитивни падеж делио предлоге у и на с акузативом (разлика се састојала у томс што први означава мировање, а други кретање ка нечему: живим у граду — идем у град). Будући да се остваривао једино уз помоћ предлога, локатив је као такав био прилично нетипичан падеж, услед чега је лако могао да преда своја значења много распрострањенијем падежу — акузативу. То се одразило на губљење разлике између старих упитних предлога кадѡ и кѡде (куда идеш? — *ѡге* живиш?) у већини источних сх. говора, македонском и бугарском, у корист другог (у Београду је чак веома често: *ѡге* идеш?). Исто је стање и у осталим балк. језицима: грч. ποѡ, алб. ку, румун. unde (и за правац и за место).

⁴³ Б. Конески, *Историја на македонскиѡѡ јазик*, 133.

⁴⁴ К. Мирчев, *Истѡрическа грамаѡика на бѡларскиѡ езык*, 228.

⁴⁵ А. Белић, *Дијалекѡи источне и јужне Србије*, 310.

⁴⁶ А. Ресо, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, 30—35; Д. Јовић, *Трстѡенички ѡговор*⁴ 159—161.

⁴⁷ М. Пешикан, *Стѡроцрноѡгорски ѡговори*, 190, 215.

⁴⁸ *Zetsko-južnosandžački govori*, SHJ, Mozaik znanja, 468.

⁴⁹ Л. Вујовић, *Мрковићки дијалекѡи*, 238.

Губљењу функција инструментала погодовало је то што је већину својих предлога такође делио с акузативом (за, над, под, пред) па је тако једини искључиво његов предлог *c (a)*, који је носио значење социјатива, остао усамљен и лако је могао, нарочито у међујезичком додиру, да изгуби социјативно обележје. То се, осим у балканским дијалектима *схј*, десило и у косовско-ресавском на типично балкански начин: социјативни предлог *c (a)*, изгубивши социјативно значење (мак. со човек — са човеком), проширио се и на беспредложни инструментал средства, оруђа (мак. со рака — руком). Разуме се, инструментал је ту облички замењен акузативом (алб. *unë shkoj me motrën time* „ја идем са мојом сесџром“ = кос. рес. „идем с моју сесџру“; *unë shkruaj me Lapsin tim* „ја пишем мојом оловком“ = кос. рес. „пишем с моју оловку“). У источноцрногорском, напротив, дошло је до обратног случаја да се предлог *c (a)* испушта у социјативу, а умеће у инструменталним спојевима: Црна Гора сè граничила Аустријом, оће-те-ли-и чекат рчком? — ожењен-је с-једном удо-џцом, тргју с-рџбом.⁵⁰ Ова појава је усамљена у српскохрватским говорима (пре свега губљење предлога *c* и преузимање социјативних значења од стране инструментала средства) — она одликује још и икавско-шћакавске говоре у западној Босни.⁵¹ Прилично је нетипична за савремени *схј*, у коме се социјативна и инструментална значења често подударају, али се прави социјатив (тј. када је реч о активном саучеснику при вршењу радње) увек добро чува.

Ипак, сигурно најинтересантнији случај балканске предлошке конструкције јесте употреба предлога *на*. Док сви остали предлози махом чувају своју основну службу, предлог *на* развио је једно сасвим ново значење. Овај предлог објединио је *генијив* и *датив*: упор. мак. „реков на човекот“ и „нивата на човекот“, буг. „говоря на някого“ и „кџтата на техниа баша“. Од балканских дијалеката *схј*., ту појаву добро чува тимочко-јужноморавска зона: на оно'га чорбаџи'ју, он је ште'та на ку'ћу, како лис на го'ру, на нашу комши'ку, и'ди да ка'жеш на царску ће'рку, прати на Ца'ра Ла'зара . . . (Белић, Дијалекти . . . , 309—312).

Оваква употреба предлога *на* у суштини је најзначајнија балканска заједничка црта у деklinацији — у свим језицима БЈС датив је истоветан генитиву; у рум. *domnului* Г-Д од „господин“, пореклом датив; у алб. *shokut* Г-Д од „друг“, исто тако некадашњи датив; у грч. *τοῦ φίλου* Г—Д од „пријатељ“ — стари генитив. Изједначавање Д—Г у старим текстовима представља стожерно место у распаду синтетичке деklinације, којим почиње нови, аналитички период у бугарском језику,⁵² и периодизација македонског језика.⁵³ Међутим, и поред тога што је реч о општо-балканској појави, једначење Д-Г имало је предуслове за такав развитак у самим словенским језицима и најбоље показује како је самосталан развитак могао да прерасте у општу особину. Стари посесивни генитив бледео је у језику већ у X веку. Примери из текстова показују да је врло

⁵⁰ Б. Милетић, *Црмнички јовор*, 532—533.

⁵¹ А. Пецо, *Социјатив без предлога с*, Наш језик, XIII, 1957.

⁵² К. Мирчев, *Историческа граматика на българския език*, 273.

⁵³ Б. Конески, *Историја на македонскиот јазик*, 150.

често замењиван разним облицима, међу којима и посесивним дативом (плодъ виноградањы поред плодъ винограда, тако каплаъ кръвини поред въ тоуѣини кръве (Мариј. јев.) — присвојни придев уместо генитива; свовожденъ вѣважтъ отъ жъзъ днѣвола уместо ... вѣважтъ жъзъ днѣвола — аблативна конструкција с предлогом отъ уместо генитива; жатваестъ кончинна вѣка (Мариј. јев.) према конъчанне вѣкоу (Зограф.) — посесивни датив).⁵⁴ Временом, посесивни датив постаје једини и основни заступник старог генитива (у текстовима XII и XIII века: скрвище цѣдротамъ, ѿца снрѣмъ и сѣдѣа вдовницамъ, врауа дѣшамъ и тѣлома, въ вѣкы вѣкома). У таквој ситуацији издвојио се предлог на из акузативних конструкција, услед снажног хода аналитизма, и постао знак за неуправни објект (близак акузативу: дѣша же моа възрадоу етѣса на га (Болоњски псалт. XIII в.)), а одатле и за посесивност (понеже царе на страстѣхъ наса сътвараюаъ (Македонски дамаскин из XVI в.)).⁵⁵ Само ово последње и јесте балканизам.

Општесловенски датив и сам показује склоност да се у одређеним случајевима употреби у значењу посесивног генитива. Упор. рус. перевяжите мне руку, чеш. každému vyhrnuli Levý rukav a na předlokti mu vytetovali číslo. Наводећи примере из староруских и старочешких споменика, Ангелина Минчева је показала да се у њима посесивни датив употребљавао у истој функцији као у старословенском — уместо генитива: Тагда призѣва къ свѣѣ окаиънымъ проклатымъ свѣтоплѣкъ свѣѣтникомъ всѣмѣмъ зла (Слово о полку Игореве), ст. чешки: Marina byla jedina dcí svému otci. Предлог у у савр. руском постао је носилац низа дативних функција, чије је значење блиско балканскословенском предлогу на: према чеш. zamřzela mu matka — рус. у нею умерла мать (= „на него“).⁵⁶ Зато је сасвим разумљиво што је посесивни датив уместо генитива једини облик у оним шопским (торлачким), говорима који немају конструкцију са „на“. У Ђаковици: де'те Бљагоју Иса'јлову, отъц ово'ме Милова'новићу, ово'ме жѣна (Стевановић, 140). И док је у овим говорима то и балканизам, у свим осталим говорима схј. конструкције типа „то ми је жена“ или „његовом оцу отац“ јесу резултат унутрашњег развјетка. Једино косовско-ресавски говори широку примену ове конструкције дугују, највероватније, суседству призренско-тимичког — у њима може да се нађе чак и овако специфична употреба посесивног датива: донѣсе маѣчку у богѣтем тргѣвцу кѣћу (П. Ивић, *Дијалектолоѣија*, 102).

Своју велику синтаксичку учесталост датив показује и у томе што се сачувао као слободан падеж и у самим призренско-тимочким говорима. Примери типа: купи'л сам жене', ка'жем суди'је (тимочки), ништа не ра'димо Ту'рцима она' што они на'ма ра'диде (Ђаковица), моје'му та'тковѣ, ту'рај оцу ра'кија, Ца'ру, Ла'зару (Сретечка Жупа) нису настали под утицајем косовско-ресавског — они су преживели аналитизам. Само тако може да се објасни ситуација и у неким архаичним македон-

⁵⁴ К. Мирчев, *Истѣорическа граматика*, 271—272, 280—281.

⁵⁵ Б. Конески, *Истѣорија на македонскиот ѣзик*, 139—140.

⁵⁶ А. Минчева, *Развој на дејелниа ѣришежашелен падеж в бѣларскиа език*, БАН, Софија, 1964, 10—11, 138—140.

ским и бугарским говорима. У западномакедонском (Бобошчица) још је сасвим жива дативна форма од личних имена и именица које значе сродство: мајке, сестре, Стојану, старцутому, сестрјаџуј (Б. Конески, 141). С друге стране, архаични говор села Тихомир,⁵⁷ у јужној Бугарској готово да и није следио онај историјски процес којим се одликује бугарски језик. У њему датив уопште није заменио генитив, напротив — чврсто се чувају генитивно-акузативне форме: ста'ру чулѐ'ку или ста'ром чулѐ'ку, дай дет'у'те бомбо'на, но'си хлѐ'ба затво'рникам, ка'зах мла'дой жо'ни (исламизација овог становништва и дуготрајна затвореност условиле су архаизовање њиховог говора, који је сачувао и такве форме као што је „да_се_на'йѐм з_бѐ'ла лѐ'ба“ — што би могло да се чује и у западној Србији).

Остали балканизми у схј. углавном прелазе границе његових балканских дијалеката, мада неки од њих и даље остају пре свега везани за те крајеве. Такав је случај са *удајањем заменица и аналитичким поређењем придева*.

IV *Аналитички начин поређења придева* везан је за битне елементе аналитичке деklinације у балканским језицима. Као што су ишчезли синтетички облици образовања падежа помоћу наставака, тако је и придев остао у позитиву, од кога се додавањем проклитика праве компаратив и суперлатив. Придев у позитиву чувао је своју апсолутну разумљивост која је балканску комуникацију чинила много лакшом него што су то могли да омогуће стари синтетички облици. Међутим, овакво поређење придева у схј. доживело је ширу распрострањеност само у косовско-ресавском и то искључиво као особина пресељеничког живља из јужне и источне Србије: нпр. пџвисок, пџмлад, пџчес, пџстар... Ти примери најчешће губе поредбени смисао па имају значење „прилично висок“, „доста чест“... и зато могу да се направе и од компаратива: пџвишљи, пџмлађи, пџгушљи... и од суперлатива: понџјгушће жито, понџјлепши кукџруз, понџјвредџње дете⁵⁸ (у овако измењеном виду, балкански компаратив, повешти суефемистичко значење продире и у књижевни језик).

У призренско-тимочком, разуме се, аналитичко поређење придева је основни облик. У јужноморавском: по'арно, по'благо (слађе), по'далеко, по'мазна; на'ј рано, на'ј богат, на'ј лош, најма'лијат (Белић, 441). У јужнометохијском: по'стар, подо'бро_е сџг, по'тужџн; најму'дџр он бџш'е, сџ је тџмо најску'по, најђисто гово'ре (Стевановић, 116). Морфеме *џо-* и *нај-* ту могу да се одвоје од придева, али тада само потврђују компаративни смисао самостаљујући се и добијајући значење прилога *више* (*боље*), који може да стоји и уз уменице и глаголе: по' ајдук, по' газда, по дево'јче, по'е сиромџа, по тргоџвца га не'ма, по'да вџрујеш; на'ј газда, нај добро'та, на'ј знају... Сем тога, призренско-тимочки говори су задржали извештан број примера са старим начином поређења. Најчешће је реч о преживелим синтагмама које један говор, немајући књижевно-граматичку норму, и даље чува. У неким зонама то могу да буду и утицаји косовско-ресавског. Имајући у виду савремено стање, број ових последњих сигурно је

⁵⁷ С. Кабасанов, *Един сџаринен бџларски говор*, БАН, Софија 1963, 57.

⁵⁸ Р. М. Павловић, *Говор Раче Крајујевичке*, СДЗБ XXVIII, 1982, 31—32.

у порасту. У тимочко-лужничком јављају се само у номинативу: старе'ји, старе'а, мале'ји, бо'ље, ве'чи, мла'ди или са предбеном морфемом: по'боље, по'вече (Белић, 441). У јужнометохијском су слободнији и чешћи такви облици (с обзиром на порекло и састав становништва тих крајева, вероватно је реч о утицају): по'штуј старе'јега, крупне'ји, најбол'и, има ли што го'ре од ово (Стевановић, 117). Чак и бугарски и македонски језик, који су својим књижевно-грамат. нормама омогућили само аналитичко поређење придева, чувају по неки архаизам у свом систему. Такав је случај с компаративом од *іолям/іодем* који гласи мак. повеке, буг. (по)вече, а потичу од старог *вѣщѣ*. Оба ова компаратива показују дијалекатско порекло — немају очекивани историјски развитак. Македонско повеке иде у ред карактеристичних србизама типа кука, мега, врукина у северно македонском (као и фонетске црте у < ж, цр- < чр- и патронимични суфикс -ик'),⁵⁹ док се општебугарско (по)вече, уместо *веще, иначе дисимилациони облик од *вѣщѣ* <вештше>вѣщѣ⁶⁰ на шта упућује и пољско *więtszy*,⁶¹ облички подудара с тимочко-лужничким прелазним рефлексом ч, ц (< *tj, *dj преко т'ш'-д'ж'), што указује на српско-бугарски паралелизам (видан и у књижевнојезичком изразу, ако се упореде облици с факултативном фонемом (е) у сх. већ: веће и буг. вече: веч — сх. *veћ* и буг. *veče* су савремене форме, док су *veће* и *več* песнички архаизми: „Лисје жути *veће* по дрвећу . . . “ (Б. Радичевић) — „А комуто стане нужда *več* да те остави . . . “ (Љ. Каравелов). Исто тако, северно-македонски, западнобугарски и југоисточни српски дијалекти сачували су и један стари компаратив који се не среће ни у једном од њихових књижевних језика: мак. буг. *уі'е* у изразу „нека му е уг'е“ (са значењем „тако му и треба“) и тимоч- луж. у свом фонетском облику *уце*, воде порекло од старог *хѡѡждѣ* (уп. рус. *хуже*).⁶²

У *Удвајање заменичкој објекта* један је од типичних облика који служи олакшању комуникације у језицима на југоистоку Балкана. Мада настанак ове појаве у свим романским језицима није имао овакве разлоге ни путеве развитка (заменичка реприза је општероманска особина), у балканским језицима и дијалектима то је њено битно одређење. Кад год је, дакле, потребно нагласити заменицу, кад год се осети потреба да се истакне на кога се односи оно што се у некој реченици казује, облици личних заменица се удвајају — то јест, поред енклитичког облика личне заменице употребљава се и акценатски или, кад сама заменица не може у довољној мери да унесе потребну одређеност, поред дужих и енклитичких облика заменице употребљава се и одговарајући облик именице:⁶³ тим. луж. мене ми казаше, мен ми се чи'ни, ја да ти ка'жем, тебе, нек си ме сече' (Белић, 402—408); јужнометох. мѣне мие мѣја, авѣј ми_е мѣне брѣт, фа'ја гу држѣве, ме'не да ми дадеш (Стевановић 113, Павловић, 117). Реприза је позната и неким источнопрногорским зонама:

⁵⁹ Б. Конески; *Историја на македонскиот језик*, 73.

⁶⁰ С. Младенов, *Историја на бѣларскиот језик*, БАН, Софија, 1979, 156.

⁶¹ К. Мирчев, *Историјска граматика на бѣлгарскиот језик*.

⁶² Б. Конески, 71; Мирчев, 155; Белић, 441.

⁶³ М. Стевановић, *Ваковачки јовор*, 113.

штѡ-ћете дѡ-ви дѡм дѡра вѡма, кѡже му њѡму (Л. Вујовић, 237—239). Чује се и даље на западу и северозападу (Далмација, Истра, Банат) у ограниченим периферним зонама, као последица романског утицаја. За схј. као целину, заменичка реприза је строго дијалекатска и периферна особина.

Овај балканизам функционално је веома различит и у балканским језицима. Иако се одавно сматра њиховом битном одликом, нема у свим језицима исту снагу. Доследно се употребљава дуж линије која иде од румунског језика преко српских и бугарских шопских говора, у арумунском, македонском и албанском језику. У бугарским источним говорима заменичка реприза није нарочито честа, па и у самом књижевном језику, који се снажно ослања на старословенску традицију, носи извештан факултативни карактер (чак се избегава у научној и стручној литератури, или у преводима са оних језика у којима је иначе нема).⁶⁴ У грчком, слично бугарском језику, у неким случајевима реприза је факултативна. Према изразима типа: *τά λεφτά του τά έχανε βλα στά ζαρία* „све (их) паре своје даде на коцку“, *έμένα δέ μέ πιάνει μπάλα* „мене (ме) метак не погађа“ могу да стоје и облици без удвајања: *της μάνας σου μοιάζεις* „лишич на своју мајку“, *έσύ έχεις βλα τά δικαιώματα πάνω στη ζωή* „ти имаш сва права на живот“ (из књиж. текстова).⁶⁵ Нешто другачије стање одражава румунски језик у којем се заменичка реприза данас у потпуности утврдила. Док је у прошлом веку Д. Елиаде-Радулеску наводио као пример плеоназма *ție ți aducem Dumnezeule* „теби (ти) приносимо Господе“, данас се већ облици као *bană dai?* „дајеш ли паре?“ или *ade-văgu’ț grăesc* „истину ти кажем“ сматрају дијалектизмима или ретким емфатичким конструкцијама.⁶⁶ Македонски и албански језик у овом погледу су отишли најдаље. У њима је удвајање објекта суштинска одлика синтаксичког система без чега би се осећала празнина у изразу.⁶⁷ Вишевековни билингвизам између словенског, грчког, албанског и арумунског живља у Македонији, одразио се на типичан романски обрт приликом удвајања заменичког објекта у мак. ме види мене, го виде него (упор. буг. само: мене ме вижда...). Исту слику пружа и албански језик: *më sill një gotë ujë* „донеси ми чашу воде“.⁶⁸

Две балканске појаве, међусобно веома повезане, имају прворазредни значај у српскохрватском језику. За разлику од свих до сада поменутих балканизма, једино су оне постале саставни део српскохрватског књижевног језика, а самим тим и општебалканске особине. То је, пре свега, *губљење инфинитива* које је за собом повукло и *образовање балканског фуџура* (енклитичка форма глагола „хтети“ + конјуктив).

VI. *Губљење инфинитива*. Иако хронолошки веома стара, ова општебалканска појава у неким балканским језицима још увек је, ипак, у про-

⁶⁴ Ю. А. Лопашов, *Месѡименные ѡвѡиоры доѡлоления в балканских ѡзыках*, Ленинград 1978, 28.

⁶⁵ Ю. А. Лопашов, *истио*, 45—46.

⁶⁶ А. Б. Черняк, *Месѡименная реѡриза в румынском ѡзыке*, Проблемы синтаксиса ѡзыкав балканского арсала, Ленинград, 1979, 250—258.

⁶⁷ Македонски јазик 1—2, Скопје 1962, стр. 67.

⁶⁸ Sh. Demiraj, *Gramatika e gjyhёs shqipe*, Prishtinё 1972, 108.

цесу превирања. У албанском је инфинитив језичко-правописном реформом, проведеном тек 70-их година, сведен на дијалекатску употребу. У румунском је инфинитив, поред конјуктива, још сасвим жива форма са својом карактеристичном употребом. Губљење инфинитива на српско-хрватском тлу захватило је огромне просторе и у извесном смислу највише допринело поларизовању схј. на две варијанте. Подела на варијанте тиче се пре свега српскохрватских дијалеката и слободног говора у књижевним центрима, Београду и Загребу. Званични, писани језик утврдио је углавном уједначену употребу инфинитива и конјуктивне конструкције „да + презент“. Па ипак, слободан говор показује снажан процес превирања који води ка постепеном укидању инфинитива. Овај процес добро илуструју и сами дијалекти. Осим призренско-тимочких говора, конјуктивна конструкција је данас генералисана и у косовско-ресавском, иако су ранији аутори бележили честу употребу инфинитива у тим говорима: Љ. Стојановић, *Врњци*; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*. А. Белић је 1905. поводом неких случајева употребе инфинитива у тимочко-јужноморавском рекао да су „преузети из косовско-ресавског у коме се правилно употребљавају“ (Белић, *Дијалекти*, 645). Ако се одбаци сумња у веродостојност тврдњи ових аутора, остаје закључак да је учесталост инфинитива, у време када су настали ти радови, била већа него данас. Футур без инфинитива данас је веома чест и у шумадијско-војвођанским говорима, који чине основу екавског књижевног изговора. Па ипак, продирање овог балканизма је заусављено у књижевном језику (или је макар успорено). Равноправна употреба инфинитива и „да“ конструкције уз глаголе и изразе с непотпуним значењем као: *моћи, морати, смеи, иочети, хшеи, шреба, дужности* је . . . установљена је у оба књижевна центра (и проф. Т. Маретић и проф. Белић својевремено су се сложили да је употреба инфин. или „да“ констр. уз такве изразе само питање стила). Међутим, освајачко надирање „да“ конструкције постепено је нарушило и сам књижевни језик и знатно појачало варијантности у њему. Стање језика, сагледано у историјском пресеку, то уочљиво потврђује. Тридесетих година, Михаило Стевановић је, у тексту посвећеном том проблему,⁶⁹ писао да код свих речи с непотпуним значењем „лепота стила захтева одржавање мере у употреби његових допуна. Иако се синтаксичка правила томе неprotиве, стилски се не може допустити употреба допуне као у примерима: „он је изјавио да сад може да почне да ради“ — и: „он ће морати почети радити“. Уместо њих, Стевановић се залаже за следећу стилску форму: „он је изјавио да сад може почети да ради“ — и: „он ће морати да почне радити“. Данас, после педесет година, овај други пример у Београду већ не би био употребљен спонтано и слободно, него намерно.

И поред чињенице што се губљење инфинитива креће са истока на запад, дакле из балканске језичке области, постоје и несумњиви уну-

⁶⁹ М. Стевановић, *Инфинитив и свезица „да“ с ирезенијом*, Наш језик III, 1935, 282—288.

трашњи разлози који су омогућили тај процес. Ти разлози су пре-васходно синтаксичке природе. Широка употреба презента у народном па и слободном говору, који, по речима проф. Д. Јовића, стоји према другим глаголским временима као „необележени“ облик према „обележеним“ (тј. док је прошлост одређена према будућности, садашњост нема свог морфолошког парњака, може да обухвати све временске интервале и да шири компетенције како на прошлост, тако и на будућност)⁷⁰, сасвим сигурно, један је од основних разлога за његово губљење. На неке битне психолошко-семантичке елементе ове замене указао је и др Д. Барјактаревевић говорећи о великим семантичким могућностима глагола „хтети“ за казивање будућности. Веза између презента и будућности знатно се појачала преко онога што значи глагол „хтети“, тј. „хоћу“, „желим“ (не губећи при том то своје значење у новој функцији). Будућност је постала оно што следи, што се жели или претпоставља. Инфинитив ту остаје само пратилац онога што значи глагол „хоћу“. То значи да израз: „ја хоћу ићи“ не значи ништа друго до „ја хоћу идење, ход“. Другим речима, веза са инфинитивом из психолошких разлога је постала сувишна када је цео исказ у будућем времену понео једно модално значење жеље. И не само то. На основу свега реченог, др Барјактаревевић је закључио да губљење инфинитива у конструкцији за казивање будућности уопште не представља балканизам.⁷¹

Закључак др Барјактаревевића има далекосежан значај за разјашњење неких много широк питања. Ако се балканизам третира као туђи утицај, онда ова појава у схј. заиста није то. Али, ако се губљење инфинитива посматра као *аналоган* процес извршен у свим балканским језицима, онда то јесте балканизам. У одговору на то питање лежи један од најсложенијих и најтежих проблема балканских језика — проблем туђег утицаја. Ствар је у томе што је баш на примеру овог балканизма К. Сандфелд утемељио своју тезу о грчком пореклу ове појаве и других балканских појава. У корист хипотезе да је пореклу балканског футура „већ а ргiогi немогуће тражити полазну тачку ван граница грчког језика“ (Белић, *Дијалекти*, 646), многи аутори, следећи Сандфелда, указују на хронолошки млађе порекло ове појаве у балканскословенским језицима (најранији пример футурске енклитичке употребе глагола „хоћу“ у буг. језику забележен је у Дубровачкој повељи цара Ивана Асена II из 1230. — *многости не ще имѣти*⁷²) на чињеницу да је нови балкански футур у албанском (тип *do të bëj*) дошао с југа, из тоскиског, као и на то да се инфинитив још чува у северноалбанском (тип *kam të bëj*) и, наравно, румунском. Насупрот њима, футурски облик с глаголом „хоћу“, у грчком језику, настао је већ у првим вековима н. ере (забележен у новозаветном грчком). И поред тога, Сандфелд прави једну суштинску примедбу о којој се мало води рачуна када се говори о томе: да је специфични

⁷⁰ Д. Јовић, *Трсињенички јовор*, СДЗБ XVII, 1968, 177—178.

⁷¹ Др. Д. Барјактаревевић, *Говор Срба у Мейхохији*, 88—90.

⁷² К. Мирчев, *Някои данни за българската лексика и ѝлатолната система ои XIIIв*, Славистичен сборник, БАН 1963, 82.

балканизам не избор датог модела, него *карактер развојка целе конструкције*, доследно спроведене у свим балканским језицима:⁷³

грч. θέλω γράφειν > θέλω ἵνα γράφω > θέ νὰ γράφω > θέ ἄ γράφω
 рум. voiui scrie > voiui să scriu > voi să scriu > арум. va scriu
 буг. хоџџ писати > џџ да пиџџ > џе да пиџа > џе пиџа
 алб. / > dua të shkruaj > do të shkruaj > /

Гледиште противно Сандфелдовом, односно полигенетску теорију о настанку балканског футура, зачео је, посредно, Ш. Демирај у својој студији о облику будућег времена у алб. језику (Rreth formavet të së ardhmes në gjuhën shqipe, St. filol. 1970). Посматрајући стање у првим писменим споменицима, а такође и алб. говорима ван територије Албаније и Балкана, он је показао да су оба типа футура, и *kam me bë* и *do të bëj*, општеалбански. У првом књиж. споменику, „Служабник“ Ђона Букузуа (1555), Ш. Демирај је открио и јединствен пример употребе новог, тоскиског футура („Meshari“ је написан северногегиским дијалектом): *A nukë do të pi kelqinë qi më ordhënoi Ati?* “Зар да не испијем чашу коју ми је одреди Отац?” Апсолутна усамљеност овог примера, на рачун свих осталих случајева с гегиским инфинитивним футуром, могла би да указује на то да је реч о утицају или случају. Међутим, управо тај пример, боље размотрен, показује оно психолошко-семантичко значење о којем је говорио и др Барјактаревић. У том делу текста реч је о Христу који окружен војницима иде на Голготу. Христос тачно зна шта ће да буде, али не допушта помисао да избегне предстојећа мучења: „писмо мора да се испуни“. И зато је на поступак једнога од апостола, који је исукао мач и замахнуо да спасе Учитеља — рекао: *Shtjenë thikënë tande ndë millt tat. A nukë do të pi kelqinë qi më ordhënoi Ati?* (LVIII), „Врати мач на место. Зар да не испијем чашу коју ми је одреди Отац?“ Очигледно је да израз *do të pi* („ћу да(по)пијем“) овде није прави футур, његово значење је „неопходно је“, „треба да попијем.“⁷⁴ Реч је, дакле, о чисто модалном значењу глагола „хтети“, тј. „хоћу да попијем“. Баш такво модално значење показује конјуктивна конструкција у румунском језику, која разграничава прави футур (изражен инфинитивом) од личне жеље: *eu voi scrie pentru că vreau să scriu*. Исту конструкцију има и савремени сј. „ја ћу писати зато што *хоћу да пишем*“, с том карактеристиком што конјуктивни облик у оба језика не може да се употреби и у футурском значењу, из чега следи да инфинитив више није обавезан (уп. *eu o să scriu pentru să vreau să scriu* — ја ћу да пишем зато што хоћу да пишем).

Па ипак, коначну победу новог футура у балканским језицима условили су екстралингвистички разлози. За овај балканизам, као и за остале, са сигурношћу се може рећи да је победио у свим оним зонама где становништво није било етнички јединствено. Тако је било у Тоске-

⁷³ А. В. Жугра, *О происхождении албанской футура из тоскской ишиа*, Грамматический строй балканских языков, „Наука“, Ленинград, 1976, 226—229.

⁷⁴ А. В. Жугра, *нав. дело*, 229.

рији у XV—XVI в. (вековни билингвизам албанског, словенског, грчког и арумунског), у Македонији такође, југоисточној Србији и западној Бугарској. У свима је извршен исти онај процес који је започео у грчком језику још у епохи позне империје. Глагол $\theta\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\iota\upsilon$ „хтети“ губљењем инфинитивног — v изједначио се са обликом за 3. л. ј. $\theta\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\iota$ (у средњегрчком) — упор. исти процес са инфинитивом у новобугарском који је, претходно се већ скративши у супин (у спомен. из XII в. лювитъ , створитъ . . .), током XVI—XVII в. изгубио и крајње — тъ (у језику седмоградских Бугара: штeм види , штеш остави . . .)⁷⁵ чиме се такође изједначио с 3. л. ј. Обе ове појаве добро су познате данас и косовско-ресавским говорима. Сачувани инфинитив, у архаичним зонама ових говора, има искључиво супински облик (мноштво примера за такав инфинитив пружа познати Елезовићев речник: видѣт , викнѣт , врзмѣт се, долѣзит , расплѣкат , распитовѣт се . . .),⁷⁶ а глаголи као радиши , косиши , копашуи , чишашуи . . . када се употребе у безличним конструкцијама, без везника да (који се у овим говорима често испушта), у потпуности одговарају инфинитивном облику на том месту у другим сх. говорима и у књижевном језику: нпр. „то се мора уради, покоси . . .“ — „то се мора урадити“. Овај балканизам добио је данашњи изглед тек у периоду између XIII—XVI в. када је у свим балканским језицима дошло до уопштавања зависних реченица с везником ѡа у грчком, да у словенском тѣ у албанском и са у румунском. Дакле, $\theta\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\iota \nu\alpha$ (из $\theta\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\iota \text{ ѡ}\nu\alpha$, XIII в.), щѣ да (из щощѣ да XVI в.), $\text{do t}\acute{e}$ (из $\text{dua t}\acute{e}$, средњеалбански), $\text{voi s}\acute{a}$ (савремено румунски). И коначно, у последњој фази, дошло је до испуштања везника „да“, али не у свим зонама — само тамо где је међујезички додир био најјачи: грч. $\theta\acute{\alpha} \gamma\rho\acute{\alpha}\phi\omega$ (из $\theta\acute{\epsilon}/\text{—}\lambda\epsilon\iota/\nu\alpha$), буг. щѣ пиша , мак. ке пишам , арурумунски va scriu (према дакорумун. $\text{voi s}\acute{a} scriu$). Разуме се, исти овај процес, извршен је и у призренско-тимочком: ћѣ пишем/че пишем према косовско-ресав. ћу (да) пишем (везник „да“ испушта се у тим говорима само у случајевима повећане емоционалности исказа или у присном разговору упор. $\text{ћни ћѣ да се растуѣ}$ > ћни ћѣ се растуѣ > ћѣ се растуѣ ⁷⁷). У областима ван ове зоне, у којима очевидно није било јачих међујезичких додира, и даље су се чувале архаичне прте. Зато се инфинитив (као и зависни везник „да“) сачувао и до данас у северноалбанском, косовско-метохијском и румунском. Изузетни случајеви старог инфинитива у јужним Родопима као работи — шо „радићу“, дой — ша „доћ (и ћѣ)“, нѣ — ше „мок да — са — напи'еш“, $\text{нећеш моћи да се напијеш}$ (С. Кабасанов, *Тихомирскијѣ ѡвор*, 78—79) и чување везника „да“ не само у конструкцији „имам да“ у савременим источнобугарским говорима, опет потврђује да се ни источна Бугарска није налазила у зони већег балканског билингвизма.

Губљење инфинитива у балканским језицима најбољи је пример како балканизам може да буде једна општа појава, а не прост утицај. Могућност развитка језика у правцу губљења инфинитива, кога у ситуацији усменог општења потискују модалне форме, оправдава претпо-

⁷⁵ К. Мирчев, *Историческа граматика, на българския език*, 224.

⁷⁶ Гл. Елезовић, *Речник косовско-метохијској дијалекта*, СДЗБ IV—V, 1932.

⁷⁷ Д. Јовић, *Тршиенички ѡвор*, 182—183.

ставку да је инфинитив необавезан глаголски облик у јез. систему,⁷⁸ јер кога нема без њега се може. То, опет, омогућује да се постави јасна разлика између писменог контакта језика и усменог двојезичја (или вишејезичности) које води употреби само елементарних конструкција у језичком општењу.

Главни део поменутих балканизама има полигенетско порекло, тј. датира углавном из средњег века, из времена блиског додира разних језика и народа. У свим тим језицима извршено је упрошћавање језичке структуре и одстрањивање свих оних компликованих граматичких форми које су могле да отежавају комуникацију. Међутим, известен број балканизама несумњиво би морао да се припише утицају. Карактеристични су у том погледу данас мртви језици, византијскогрчки и вулгарнолатински, који су и сами преживели један период заједничког развоја на Балкану⁷⁹ и оставили у саврем. балканским језицима препознатљиве трагове. Из њихове структуре потекла је нпр. типична употреба финалног везника *рго + инфинитив* који је у балк. језицима дошао опет уз да-реченице: грч. *γὰρ* *α* алб. *për të*, арум. *tra se*, рум. *pentru să*, буг. мак. за да (упор. код старих дубровачких песника *за + инф.* и данас широм западних сх. крајева, као италоромански утицај, а продира и у београдске продавнице као „културнији“ облик: „за понети“).

Ако би се извршио сумаран преглед балканизама у схј. добила би се следећа слика. По свим својим специфичним особеностима, југоисточна Србија остаје главна балканска језичка зона. За њом ништа мање не остају ни косовско-ресавски говори (од Смедерева, Вршца и околине Београда на северу, до Косова и Метохије на југу) који имају не мали значај за продор балканских црта у књижевни језик. Како по свом положају, тако и по броју балканских особина источноцрногорски говори долазе одмах после косовско-ресавских. На последњем месту налазе се новоштокавски екавски говори (пре свега Шумадија и северозападна Србија), који се од сх. говора на западу великим делом разликују баш својим балканским особеностима. Изгледа донекле као да управо балканизми, иако сасвим неравномерно распоређени, обједињују највећи број говора у Србији и Црној Гори у једну целину.

У овом раду није било могућности да се захвати целокупна балканолошка проблематика тако да је претежно било речи само о неким традиционалним балканизмима. Тако је, између осталог, изостављено и питање старобалканског наслеђа, стога што се о њему и данас врло мало зна. Међутим, чак и летимичан историјски поглед на Балканско полуострво открива нека суштинска питања српскохрватског језика и тла на коме се налази. Тако на пример позната „Јиречекова линија“, граница између грчке и латинске културне сфере на старом Балкану (од Добруце до Скадра), пресеца баш централну балканску зону шопских говора, која се из данашње перспективе показује као жариште балканизама уопште. На ту *граничну* област упућује можда и етимологија имена реке Мораве

⁷⁸ В. В. Иванов, *К тийпологији инфинитива в балканских языках*, СБЯ, „Наука“, Москва 1976, 216—230.

⁷⁹ J. Sedláček, *Parallel phenomena in the development of the languages of south-eastern Europe*, *Les Études balkaniques tchecoslovaques*, 23—24.

(старобалкански *Μάργος*) из индоевропског корена **meṛgʷ-*оп „граница“ (=латински *margo, -inis*),⁸⁰ реке која и данас представља међу између балканске и шумадијско-динарске зоне у Србији (исто као што река Могава у Чехословачкој дели Чешку од Словачке). Сама Србија, опет, простире се на тлу некадашње *Moesiae*, „Средње земље“, која је делила Илире од Трачана. Она је то и данас. — *међа* између новоштокавских говора књижевног типа и источних, балканских дијалеката у оквиру српскохрватског језика. Ту граничну судбину помео је, донекле, и сам српскохрватски језик који се простире између северног, дунавског језичког савеза (мађарски, немачки, словеначки, чешки и словачки), коме је ближи његов књижевни тип, и јужног, БЈС, коме су ближи дијалекти у Србији.

LES BALKANISMES DANS LA LANGUE SERBO-CROATE

Résumé

Dans le texte on donne la description de la situation et la disposition des soi-disant «balkanismes primaires» dans la langue serbo-croate. Comme ces balkanismes sont limités en général aux parlers et dialectes orientaux de la langue serbo-croate, ces parlers représentaient aussi les matériaux fondamentaux de ces investigations. Uniquement dans le cas d'un phénomène, remplacement de l'*infinitif* par la construction *da+présent* qui a embrassé un territoire considérablement plus vaste, l'exposition a pu être élargie sur la langue serbo-croate dans son ensemble.

Bien qu'ils soient d'une importance différente et d'une distribution entièrement inégale, les balkanismes primaires englobent le plus grand nombre des parlers (du groupe *štokavien* ancien) en Serbie et au Monténégro en leur prêtent un caractère balkanique typique.

⁸⁰ Л. А. Гиндия, *Древнейшая ономастичка Восіочных Балкан*, Софија 1981, 18.

